

Harflerin İsimleri, Yapıları ve Özellikleri*

İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî**

Çev: Ali Çiftci

Öğr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilimdalı Öğretim Görevlisi
aciftci@selcuk.edu.tr

Atıf

İbn Manzûr el-Ensârî Çev: Ali Çiftci, Harflerin İsimleri, Yapıları ve Özellikleri, Marife, Bahar 2012, ss. 185-188

Müellif Abdullah Muhammed b. Mükerrerem der ki:

Benim ele aldığım asıl konu bu değildir. Fakat yine de ona kısaca değinmeyi uygun buldum. Benim ele aldığım asıl konu bu olmamakla birlikte kısaca değinmeyi uygun buldum. Bu konuyu anlatırken çok da kısa tutmadım. Zira bir şeyler elde etmek isteyenler istediklerini bulsun. Bu konudan faydalanacak olan da bir yarar elde etsin. Her öğrenci öğrenmek istediği meselenin arka planında başka meselelerin de olduğunu ve Allah'ın her şeyde etkili ve tesirli bir sırrının olduğunu bilsin. Bu konuyu anlamayanların "müellif sözü uzatmış" demelerinden korktuğum için de lafı fazla uzatmadım.

İbn Keysan (v. 320/932)¹ harflerin isimleri konusunda şöyle demiştir: "Harflerin bir kısmı cehr sıfatına (mechur) ve bir kısmı da hems sıfatına (mehmus)

** Asıl adı Muhammed b. Mükerrerem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-İfrîkî el-Mısırî'dir. İbn Manzûr diye bilinir. 630-711 yılları arasında yaşamıştır. İbnu'l-Mukayyer lakabıyla bilinen Ali b. Hüseyin el-Bağdâdî'den, Yûsuf b. Muhayyilî, İbnu'l-Affî'den edebiyat, inşa, hadis ve fıkıh dersleri almıştır. es-Safedî, onun neredeyse özetlemediği hiçbir büyük kitabın kalmadığını rivayet eder. Ömrünün sonunda gözlerini kaybetmesine sebep olacak kadar çok kitap okumuştur. Vefatında beş yüz cilt eser bırakmıştır. Eserleri: "*Lisânu'l-Arab*", I-XV cilt halinde baskısı yapılan bu eser en çok bilinen eseridir. "*Muhtârû'l-Egâni*", "*Muhtasar-ı Tarih-i Dimaşk*" ve bunun yanında başka pek çok eseri vardır. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., I, 4; Kılıç, Hulusi, "İbn Manzûr", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 171-172.

¹ Ebu'l-Hasen Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm b. Keysân en-Nahvî el-Bağdâdî, Kûfe dil mektebinin öncüsü Sa'leb'in derslerine devam etmiş, ondan Kûfe nahvini öğrenmiştir. Basra dil mektebinin lideri el-Müberred'in derslerini takip ederek her iki mektebin görüşlerine de vakıf olma imkanı bulmuştur. Her iki ekol arasında uzlaşmacı bir metod izleyen Ahfeş'in görüşlerine benzer kanaatleri vardır. *el-Muvaffakî fi'n-nahv, el-Mesâil alâ mezhebi'n-nahviyyîn ve Şerhu's-Sebî't-tvâli'l-câhiliyyât* gibi eserleri vardır. Bk. Durmuş, İsmail, "İbn Keysân", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 134-136.

sahiptir. Cehirden kastedilen, harfin nutku bitinceye kadar, harfi bozacak bir şey karıştırmadan, nefesin tutulup harfin çıkış yerine bağlı kalınmasıdır. Mechur harfler/ cehir sıfatına haiz harfler 19 tanedir: ا ع غ ح ج ب ض ل ن ر ط ذ ز م و ي. 0 harflerden bir kısmı da hems sıfatına sahip olan harflerdi. Mehmustan kastedilen, cehr yapılmaksızın nefesin akışıyla birlikte mahreci yumuşak olan harftir. Mehmus sıfatına haiz olan harflerde ses yükseltilmesi mechur sıfatına haiz harflerden daha alt seviyededir.² Bu harfler 10 tanedir: ه ح خ ك ش س ت ص ث ف. Mechur harf bazen şiddet, bazen de rihvet sıfatına sahip olur. Mehmus harf de aynı şekilde şiddet veya rihvet sıfatlarına sahip olabilir.”

Halil b. Ahmed (v. 175/791)³ şöyle demiştir: “Arapça’nın harfleri 29 tanedir. Bunlardan 25 tanesi sahih harftir. Bu harflerin özel yerleri ve mahreçleri vardır. Geriye kalan 4 harf ise cevfv harfleridir: و ي ا ء. Bu harflere cevfv ismi verilmiştir.

Çünkü boğaz boşluğundan (cevfv) çıkar; boğaz, küçük dil ve büyük dil bölgelerindeki bir mahreçten çıkmazlar. Bunlar boşluğa ait harflerdir. Zira bu harfler için cevfv haricinde nispet edilecekleri özel bir mahreç yoktur.

ا (elif-i leyyine/med harfi olan elif) و ي harfleri hevâiyye harfleridir. Zira boğaz boşluğundan çıkarlar. Bütün harflerin en uç noktadan çıkanı ع’dir. Biraz üstünden ح harfi çıkar. Eğer ح harfindeki boğukluk olmasaydı mahreci ع’a yakın olduğu için ona benzerdi. ح’nın üstünden ه çıkar. ه harfinde “heh heh” şeklinde bir nefes akışı olmasaydı mahreci ح’ya yakın olduğu için ona benzerdi.. Bu üç harf aynı bölgeden çıkar. Bu harflerin başka isimleri de vardır:

- Halkiyye (boğaz harfleri): ع ه ح خ غ - Leheviyye (küçük dil harfleri): ق ك

- Şecriyye (ağız boşluğu harfleri): ج ش ض - Eseliyye (dil ucu harfleri): ص س ز

Zira bunların başlangıç yeri dilin en uç noktasıdır. - Nit’iyye (üst damak harfleri): ط ظ ذ ث. Zira bunların çıkış yerlerinin başlangıcı üst damaktır. - Liseviyye (diş eti harfleri): ظ ذ ث. Zira bu harfler diş etinden başlar. - Zevlekiyye/Zelikiyye (dil ucu harfleri): ف ب م. Şefeviyye (dudak harfleri): ر ل ن. Bir diğer adıyla bu harflere

² Çünkü mehmus harflerinin mahreçlerine fazla dayanmamaları sebebiyle harf telaffuz edilirken nefesin harfle beraber akması sonucu harfin sesinin zayıf kalır.

³ Ebü Abdırrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, 100/718 yılında Umman’da doğdu, Basra’da yetişti. Yalnız Basra dil mektebinin değil, tüm İslam tarihinin yetiştirdiği müstesna bir dil alimidir. Gramer, lügat, musiki gibi dalları ilmi usul ve kaideleri ile ilk defa vaz’ etmesi ve bilhassa aruzu yeni bir ilim dalı olarak ortaya koyması ile şöhret bulmuştur. Ebu’l-Esved’in hareke yerine koyduğu yuvarlak noktaları geliştirerek bugünkü hareketlerin ilk şeklini ihdas etmiştir. Şedde, revm, işmam gibi birçok imla işaretini de bulmuştur. *Kitâbü’n-Nakt ve’ş-Şekl*, *Kitâbü’l-Ayn*, *Kitâbü’l-Arûz*, *Kitâbü’l-Îkâ ve Kitâbü’n-Nağam fi’l-mûsikâ*, *Kitâbü’l-cümel fi’n-nahv ve el-Hurûf* adlı eserleri vardır. Bk. Topuzoğlu, Tefvik Rüştü, “Halîl b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 309-312.

ri): ر ل ن - Şefeviyye (dudak harfleri): ف ب م. Bir diğer adıyla bu harflere “şefehiyye” demıştır. - Hevâiyye (boğaz boşluğu harfleri) و ا ي

Her bir harfi anlatırken kendine ait özelliklerini de ayrıca zikredeceğiz.

Kitâbü'l-Ayn ve diğer eserlerin tertibine gelince, el-Leys b. el-Muzaffer⁴ şöyle demıştır: Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn* adlı eserini yazmaya niyetlendiği zaman iyice düşündü. Elif illetli bir harf olduğu için alfabenin ilk harflerinden olan elif (ا) ile başlayamadı. Çünkü elif illetli bir harftir. İlk harfi atlayınca, bir delil olmadan ya da iyice araştırmadan ikinci harf olan bâ (ب) ile başlamayı hoş görmedi. Düşündü, bütün harflere dikkatini verdi, hepsinin telaffuzunu tek tek denedi ve bütün kelimelerin boğazdan çıktığını gördü. Boğazın en dibindeki harfi ilk sıraya almayı uygun gördü. Harflerin telaffuzunu tek tek deneyeceği zaman elifi, çıkaracağı harfin başına ekleyerek ا ب ا ب ا ب ا ب ا ب şeklinde denedi. Böylece ع harfini boğazın en dibinden çıktığını gördü ve kitabın ayn (ع) harfi ile başlattı. Sonra mahreci ع harfine yakın olan harften başlayarak son harfe kadar yukarı doğru bütün harfleri sıraladı. Harflerin yerlerinin değiştirilmesi ile meydana gelen kalb/anagram usûlü sistemini uyguladı.⁵ Harflerin boğazdaki mahrecinin önemini dikkate alarak harfleri dizdi. Halil b. Ahmed'in harfleri sıralaması şu şekildedir:

ع ح ه خ غ ق ك ج ش ض ص س ز ط د ت ظ ذ ث ر ل ن ف ب م ي و ا

İbn Sîde (v. 458/1066)⁶'nin *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* adlı eserinin tertibi de böyledir. Ancak son üç harfin sıralamasında Halil b. Ahmed'in tertibine uymamış, م harfinden sonra ا و ي şeklinde sıralamayı tercih etmiştir.

Dimaşklı bir kişi bana *el-Muhkem*'in tertibi konusunda bir şiir söyledi. Bu konuda söylenen şiirlerin en iyisidir.

Kapalı hususların en hayırlısı olan harflere iyi yapış!

Bunlar, kuralları değerli bir kitabın kayıtlarıdır.

Bu, geçersiz kılmak isteyenin ayağının kaydığı dosdoğru bir yoldur.

⁴ Asıl adı el-Leys b. Muzaffer b. Nasr b. Seyyâr el-Horâsân'dır. Küfe kadısı Kasım b. Ma'n ile el-Halîl b. Ahmed'den fıkıh, dil ve edebiyat dersleri almıştır. Horasan'da Bermekilerin katibi olarak çalıştı. Asıl şöhretini Arap Dilinin ilk sözlüğü *Kitâbu'l-Ayn* ve el-Halîl b. Ahmed'e olan ilgisine borçludur. *Kitâbu-Sîbeveyh*'de olduğu gibi, *Kitabu'l-Ayn*'in da fikir plan ve açıklamaları Halîl'e, telifinin ise Leys'e ait olduğu, Leys'in Halîl'i çok sevdiği ya da ilgiyi artırmak için eserini Halîl b. Ahmed'e nisbet ettiği veya kendi lisanına Halîl adını verdiği, bu sebeple eserde, mutlak olarak “Halîl şöyle dedi” ifadeleriyle kendi lisanını kastettiği, ilk bölümü tamamen (Bâbu'l-Ayn) veya kısmen Halîl tarafından telif edilen eseri Leys'in tamamladığı gibi görüşler bulunmaktadır. Bk. Durmuş, İsmail, “Leys b. Muzaffer”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII, 164.

⁵ Bu sistemle ilgili bilgi için bk. Topuzoğlu, “Halîl b. Ahmed”, *DİA*, XV, 310.

⁶ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî, dedelerinden Sîde'ye nispetle İbn Sîde olarak tanınır. Babası âmâ olduğundan ed-Darîr lakabı ile anılır. Arap dili, edebiyatı ve tarihi alanlarında bilgi sahibi olan İbn Sîde'nin asıl şöhreti lügat sahasındadır. Birçok lügat ve gramer kitabını ezbere bilmektedir. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, *el-Muhassas*, *Şerhu müşkili şî'ri ebyâti'l-Mütenebbî* ve *Urcuzetü gamîs* adında eserleri vardır. Bk. Tüccar, Zülfikar, “İbn Sîde”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 318-319.

Bu kitabın tespitleri, sebat sahibi için gittikçe daha açık hale gelir.

Bundan dolayı *el-Muhkem*'i elde etmenin tadını alıyoruz.

Yazarı da, istinsah edip muhafaza eden de kazançlı çıkmaktadır.

Ancak bu sıralamayı yapanlar, tenkit edilmiştir.

Sîbeveyh (v. 180/796)⁷'in sıralaması ise şöyledir:

ءهعحخغقكضجش لرن طدتص زسظ ذث ف ب م ي او

Harflerin birbirlerine yakınlığı ve uzaklığı konusuna gelince -bir kimsenin biyografisini öğrenince o kişi ile ilgili sırlar ortaya çıktığı gibi- onların telaffuzu ile ilgili uğraşıda bulunan kişinin çözebileceği sırlar vardır. Aynı zamanda birbirlerine yakın olan, uzak olan, beraber bir kelime oluşturabilen veya oluşturamayan harfleri bilmeye çok ihtiyacımız vardır. Arap dilinde bazı harfler söz içerisinde çok tekrar edilir, çok kullanılır. Bunlar ن م ه و ي ن harfleridir. Bir kısım harfler ise daha az tekrar edilir. Bunlar ر ع ف ت ب ك د س ق ح ج harfleridir. Bunlardan çok daha az kullanılan üçüncü bir harf grubu daha vardır ki bunlar ذ ص ش ض ط ز طغ'dir. Kelimelerin çoğunda yer alan bazı harfler vardır ki Araplar "Bunlardan bir veya ikisinin bulunmadığı, üç veya daha fazla harften oluşan hiçbir kelime Arapça değildir." derler. Bunlar 6 harftir: د ب م ن ل ف.

Bir kelimedede yan yana gelemeyen harfler vardır. Biri başta gelince bir arada olabilirler, ancak sonda gelirse beraber kullanılamazlar. Mesela ع ve ه harfleri bu şekildedir. ع harfi başta gelirse ه harfi ile birlikte bir kelime (عه) oluşturabilir; ancak ه harfi başta gelirse ع ile beraber kelime (هع) oluşturamazlar.

Bir kısım harfler ise, başta gelince kelime oluşturabilir, sonda gelirse kelime oluşturamaz. Mesela ج ve ض harfleri böyledir. ض harfi başta gelirse (ضج) bir kelime oluşturabilir, ancak sonda gelirse (جض) kelime oluşturamaz. Böyle bir kelime fasih Arapça'da yoktur.

Başta gelse de, sonda gelse de beraber bulunamayan, kelime oluşturamayan harfler vardır. Bunlar, س ث ض ز ظ ص harfleridir. Bunları iyice kavra!

⁷ Ebu Osman Ebu Bişr Sîbeveyhi Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî (v. 180/796), Şîrâz yakınlarında Beydâ köyünde doğdu. Sîbeveyh kelimesinin aslı "küçük elma" anlamına gelir. Genç yaşta Basra'ya gelmiş, önce Hammâd b. Seleme'den hadis dersleri almış, hadis okurken yaptığı bir i'rab hatasından dolayı üzüntü duydu ve nahiv okumaya karar verdi. el-Halîl b. Ahmed'den sarf, nahiv, fonetik ve lûgat dersleri almıştır. Yûnus b. Habîb, Ebu Amr b. Ala, el-Ahfeş, Hârûn el-Kârî'den de okumuştur. el-Halîl b. Ahmed'in vefatından sonra Arap Dilinde otorite kabul edilmiştir. Geride bıraktığı el-Kitâb adlı eseri, kendi zamanına kadar dil alanında yapılan çalışmaları ihtiva eder. Çünkü o, Necid ve Hicâz çöllerine giderek bizzat bedevilerden işittiği Arap Dilini eserine aktarmıştır. Elimizde bulunan baskı, 1988 yılında Kahire'de Abdusselâm Muhammed Harûn tarafından tahkik edilip beş cilt halinde bastırılmıştır. Detaylı bilgi için bk. *Kitâbu's-Sîbeveyh* thk. Abdusselâm M. Harûn, Mektebetü'l-Hancî, III. Baskı, Kahire, 1988, I, 7-12, Özbalkıç, M. Reşit, "Sîbeveyh", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 130-133.